

ס י מ ן ט

ספק ברכות בתפילה

א. צדדי הדיון במקרה של ספק ברכות בתפילה

השאלה העקרונית בדרך הפסיקה בספקות בתפילה

יש לדון לגבי דרך ההכרעה שצריך לנהוג בה בכל שאלה שיש בה ספק בדיני תפילה והאדם נמצא בתוך כדי תפילתו ואינו יודע כיצד לנהוג. ולמשל, נחלקו הפוסקים (יעוין טוב"י א"ח סי' תקפב אות א) אם בדיעבד כשלא אמר המלך המשפט בעשרת ימי תשובה חוזר לתחילת הברכה ואם עקר רגליו חוזר לראש, או שממשיך בתפילתו ואינו חוזר. ויש לדון מה דינו של אדם שלא אמר המלך המשפט והמשיך בתפילתו, ועתה הוא נקלע למצב של ספק האם להמשיך הלאה בתפילתו או לחזור לתחילת ברכת השיבה שופטינו. מצד אחד יש מקום לומר שספק ברכות להקל, ועליו להמשיך בתפילתו ולא לברך ברכות מספק. וכאשר הוא ממשיך בתפילתו ואינו חוזר, יוצא שהוא מברך פחות ברכות מאשר אם הוא חוזר לתחילת הברכה. ואולם מצד שני, יש מקום לומר שאם הוא ימשיך בתפילתו וכלפי שמיא גליא שהוא היה צריך לחזור לברכת השיבה שופטינו, והוא אינו יוצא ידי חובת תפילה כיון שלא אמר המלך המשפט, יוצא שכל ברכה וברכה שהוא מברך מכאן ואילך היא ברכה לבטלה.

בנידון דומה בעניין אדם שהתפזרה דעתו או שהתנמנם בתפילתו ולא יודע היכן הוא עומד, התבאר לעיל (עמ' שמג ואילך) שמצד הסברה היה נכון להפסיק מיד את התפילה, ולחזור להתפלל מתחילת התפילה. והיינו משום שאם ימשיך אכן יש בזה כניסה למצב של ספק ברכות לבטלה, וגם אם יחזור תוך כדי תפילתו, יכנס למצב של ספק ברכות לבטלה. ולעומת זאת אם הוא יפסיק, לא תיווצר מציאות שיתגלה למפרע שכל מה שבירך היה לבטלה. ויוכל להתחיל להתפלל מחדש מתחילת התפילה ולקיים בזה את עיקר חיובו בלי עיקולי ופשוטי. ויעוין שם בביאור העניין.

אין חשש לברכה לבטלה כשיש הוראה ברורה בגמרא ובפוסקים

ואמנם בנידון זה שטעה ואינו יודע להיכן טעה, מצינו הכרעות ברורות בדברי הראשונים שהתבססו על הבנות שונות במקורות בגמרא ובירושלמי והכריעו שחוזר למקום שברור לו שהוא היה בו קודם לכן, כפי שהתבאר שם. ולמרות שיכול להיות שיצא שהוא חוזר על ברכה שוב, כך הורו חכמים, ועל פי הוראתם אין לחוש לספק ברכה לבטלה. אבל נראה שאין לנו אלא ההכרעה המסוימת של חכמים במקרה המסוים הזה. ובמקרה שבו אין הכרעה של חכמים, נראה שאין מקור לברך ברכות מתוך ספק, וצריך להפסיק בתפילתנו מיד ולחזור ולהתפלל מחדש. וייתכן שההבדל בין מי שטעה ואינו יודע להיכן טעה ובין טעויות דעלמא נובע מכך שהמציאות של טעה ואינו יודע להיכן טעה היא שכיחה, ובפרט בזמנם שרבים לא היו בקיאים בנוסח התפילה, וכדחזינן שהוצרכו לחזרת הש"ץ כדי להוציא את שאינם בקיאים. ולכן ייתכן שזו היתה הנחיה מיוחדת למציאות השכיחה הזאת, שלא יצטרך לחזור להתחלת התפילה אלא ימשיך מהמקום שזכור לו. אבל מציאות של ספק הלכתי או ספק אם התפלל היא מציאות אחרת שלא בהכרח קיימת בה אותה הכרעה ברורה. ומצאנו שניתנו הנחיות שונות בהקשרים שונים בהלכות תפילה, ק"ש וברכות, ואין אפשרות לדמות מילתא למילתא. ולכן נראה שאין אפשרות ללמוד משם. וכבר התבאר לעיל (עמ' שלא ואילך) שלכאורה אינה מובנת הכרעת רבים מהאחרונים שיש לחזור מחשש שאם לא יחזור יהיו ברכותיו הבאות ספק ברכות לבטלה, דלכאורה גם כאשר הוא חוזר בתוך כדי תפילתו, הוא גורם לכך שברכותיו הבאות יהיו ספק ברכות לבטלה.

השלכת המחלוקות בדין ברכות אין מעכבות ובמהות הדין דספק ברכות להקל לנידון דידן

ואולם לפי מה שהתבאר לעיל (עמ' שלא), יש מחלוקת בראשונים האם אדם שמברך רק מקצת מברכות שמונה עשרה עובר על איסור ברכה לבטלה. והראשונים שסברו שאין בזה ברכה לבטלה הבינו שיש שני דינים בברכות התפילה: הברכות, וקיום חובת התפילה. וכאשר מברך רק מקצת מהברכות, אינו יוצא ידי חובת תפילה אבל מקיים בכל זאת את חיוב הברכות שמוטל עליו. ולכאורה יש מקום לומר שבכל ספק בדיני התפילה יש ספק ספיקא שמאפשר להמשיך הלאה ולא לחשוש לאיסור ברכה לבטלה: ספק אולי התפלל כדבעי ויוצא ידי חובת תפילה כשממשיך הלאה, ואת"ל שטעה בתפילתו ואינו יוצא, ספק אולי

אין איסור ברכה לבטלה באמירת מקצת ברכות מתוך השמונה עשרה. ויש לצרף לכך עוד ספק, דהתבאר במקום אחר (טל חיים ברכות ח"א עמ' ריט-רכו וח"ב סי' א) שמדברי ראשונים רבים נראה שדין ספק ברכות להקל אינו מלמד על איסור ברכה לבטלה אלא על אי חיוב. ולשיטתם, בכל מקרה האדם הוא עובר על איסור כשמברך מספק.

מחלוקת הראשונים אם יש חיוב להתפלל שנית בספק

אמנם מזה אנו באים לדיון אחר, האם אדם שיש לו ספק אם יצא ידי חובת תפילה צריך להתפלל תפילה שהיא ספק נדבה ספק חובה כדי לצאת מידי ספק, או שאין בזה צורך והוא רק יכול להתפלל תפילת נדבה אם ירצה, ומותר לו לכתחילה לסמוך על כך שספק תפילה לקולא. ולכאורה לפי האפשרות שמוטל עליו להתפלל תפילה נוספת, ותפילה זו שהוא יתפלל היא ספק חובה אם אכן הוא לא יוצא בתפילה הראשונה, אין עניין שימשיך את התפילה הנוכחית, ועליו לעצור ולהתחיל להתפלל תפילה נוספת מההתחלה. דכפי שהתבאר לעיל (עמ' שמג ואילך), בדרך זו הוא ודאי יוצא ידי חובת ברכות וחובת תפילה, כי תפילתו השניה היא תפילת חובה, וגם אין עליו איסור של ברכה לבטלה. ונחלקו בזה הראשונים, וכדלקמן.

ב. שיטת הרי"ף

סוגיית הגמרא

נאמר בגמרא (ברכות כא ע"א): "ר' אלעזר אמר וכו': ספק התפלל ספק לא התפלל, אינו חוזר ומתפלל. ור' יוחנן אמר: ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו. ואמר רב יהודה אמר שמואל: היה עומד בתפילה ונזכר שהתפלל – פוסק, ואפילו באמצע ברכה וכו'. ואמר רב יהודה אמר שמואל: התפלל ונכנס לבית הכנסת ומצא ציבור שמתפללין – אם יכול לחדש בה דבר יחזור ויתפלל, ואם לאו אל יחזור ויתפלל", ע"כ. ויש לבאר מה היחס בין דברי ר' יוחנן לדברי ר' אלעזר. ולכאורה מהלשון: "ור' יוחנן אמר" וכו' נראה שהוא בא לחלוק על דברי ר' אלעזר. ומזה משמע לכאורה שבא לומר שגם בספק צריך לחזור ולהתפלל, ודלא כר' אלעזר שפטר מלחזור ולהתפלל בספק. דלכאורה נראה פשוט שר' אלעזר לא בא

לחלוק על עצם האפשרות להתפלל תפילת נדבה, והוא רק פטר מחיוב להתפלל מספק, ועל כרחנו שלר' יוחנן יש חיוב כזה.

הרי"ף מעמיד את דברי ר' יוחנן בתפילת נדבה

ואולם הרי"ף (יב ע"ב - יג ע"א) כתב וז"ל: "והלכתא כר' יוחנן דאמר הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו. ומפרשי רבנן דהני מילי ביחיד ואדעתא דרשות, אבל אדעתא דחובה אסור וכו'. והא דאמר רב יהודה אמר שמואל היה עומד בתפילה ונזכר שכבר התפלל פוסק אפילו באמצע ברכה, מפרשי לה רבנן כגון שהתפלל תפילתו אדעתא דחובה ושכח שכבר התפלל ועמד להתפלל אדעתא דחובה ונזכר שכבר התפלל, פוסק ואפילו באמצע ברכה וכו'. ובהא אפילו ר' יוחנן מודה, דלא קאמר רבי יוחנן ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו אלא תפילת נדבה כגון תחנונים וכיוצא בהן, אבל תפילת חובה לא קאמר", ע"כ. ומבואר מדבריו שר' יוחנן בא לומר שיש להתפלל דווקא תפילת נדבה. ולפי זה יש להבין מהי דעת ר' אלעזר והאם הוא חלוק על כך.

הראשונים נקטו שר' אלעזר אוסר להתפלל נדבה ויש לדון אם רק בספק

ויש שתי אפשרויות בהבנת דברי ר' אלעזר: האחת, שהוא חלוק על עצם ההיתר להתפלל נדבה בעלמא, ולכן הוא אוסר להתפלל תפילה שאין וודאות על חיובה. וכך מבואר בדברי הרא"ה (כא ע"א ד"ה ספק) שר' אלעזר אוסר להתפלל תפילת נדבה, "דר' אלעזר סבר דאינו דרך כבוד בתפילה דהיא צלוחת להתפלל ולחזור ולהתפלל, שיבוא אדם בכל שעה לפני מלך מלכי המלכים, אלא שעות שקבעו לו ושהורשה", עכ"ל. וכעין זה כתב הרשב"א (כא ע"א ד"ה הא דאמר) בשם גאון, שלפי ר' אלעזר "אינו רשאי לחזור ולהתפלל, דדילמא כבר התפלל ואיכא משום בל תוסיף". ואפשרות שניה היא שר' אלעזר אוסר רק במקרה זה שהוא כבר ספק התפלל, ומפני החשש שהאדם יתפלל במחשבה שהוא חייב מספק. אבל כאשר אין לחשוש לזה, וכגון בתפילת נדבה רגילה, גם ר' אלעזר מודה שאפשר להתפלל נדבה.

והנה, בדברי ר' יוחנן יש להבין בהכרח שהוא מדבר על תפילת נדבה באופן כללי ואינו מדבר על ספק התפלל, וכפי שיתבאר בהמשך. ומלשון הגמרא שאמרה: "ור' יוחנן אמר", נראה שיש מחלוקת בין ר' יוחנן ובין ר' אלעזר. וכך מפורש יוצא מדברי הרי"ף, דלכך הוצרך לפסוק הלכתא כר' יוחנן. ואם נאמר כאפשרות השניה

שר' אלעזר מודה שאפשר להתפלל נדבה באופן כללי, וכל מה שבא לאסור הוא רק בספק התפלל, יוצא שלא היה הכרח לומר שיש מחלוקת בין ר' יוחנן ובין ר' אלעזר. דלעולם אימא לך שגם ר' יוחנן יודה שבספק התפלל אכן אסור להתפלל בגלל החשש הנ"ל, ואילו בנידון הכללי דתפילת נדבה שניהם מודים שאפשר. ועל כרחק יש לנקוט כאפשרות הראשונה הנ"ל בדעת ר' אלעזר, וכדעת הרא"ה והרשב"א, ולכן יש מחלוקת ברורה בין ר' יוחנן ובין ר' אלעזר על עצם האפשרות להתפלל תפילת נדבה.

קושיית תר"י על דברי הר"ף ותירוצי הב"י

ולפי האמור יש ליישב מה שהקשה תר"י (שם ד"ה וזה) על הר"ף, וז"ל: "והר"ף ז"ל ס"ל נמי שנחלקו ר' יוחנן ושמואל, ומפרש מילתיה דרבי יוחנן אפילו בלא חידוש, וכתב: ומפרשי רבנן הני מילי ביחיד ואדעתא דרשות, אבל אדעתא דחובה אסור. כלומר, כי אמרינן דספק התפלל ספק לא התפלל חוזר ומתפלל, דוקא אדעתא דרשות, אבל אדעתא דחובה אסור, דודאי אדעתא דחובה אינו חוזר ומתפלל כדכתבינן. וזה הלשון שכתב הר"ף ז"ל אבל אדעתא דחובה אסור אינו מכוון, דכיון שהוא מסופק אם התפלל אם לא התפלל, היאך יתפלל אדעתא דחובה, ואם בא לשאול היאך יעשה נאמר לו שהרשות בידו אם ירצה יתפלל ואם ירצה יניח", עכ"ל. ומבואר שהתקשה כיצד אפשר להגדיר מצב כזה כחובה, אם אין על האדם חיוב לחזור ולהתפלל, וכיצד יכולה להיות מציאות שהוא יתפלל אדעתא דחובה אם הוא יודע שהוא רשאי שלא להתפלל. והבית יוסף (אר"ח סי' קז אות א) כתב ביישוב דברי הר"ף וז"ל: "ולי נראה דאי מפרשי רבנן קאי אספק התפלל ספק לא התפלל, הלשון מכוון יפה, דהכי קאמר: מפרשי רבנן שאם הוא סבור דבספק התפלל ספק לא התפלל חייב לחזור ולהתפלל, ולכן חזר והתפלל אדעתא דחובה, איסורא עבד; ואי קאי הא דמפרשי רבנן אודאי התפלל לא קשיא מידי, והכי קאמרי: אע"ג דא"ר יוחנן הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו, היינו דוקא אדעתא דרשות, אבל אדעתא דחובה, כגון ששכח שהתפלל והתחיל להתפלל ונזכר באמצע תפילה שכבר התפלל – אסור לו לגמור, וכדאמר רב יהודה פוסק ואפילו באמצע ברכה. ומשמע דמפרשי רבנן קאי אכל מאי דקאמר רבי יוחנן, בין לספק התפלל בין לודאי התפלל, וכדפרישית", עכ"ל. ומבואר שהבין שהאדם צריך להתפלל מתוך ידיעה שהוא אינו מחויב בכך, ולאפוקי אפשרות ש"הוא סבור דבספק התפלל ספק לא התפלל חייב לחזור ולהתפלל".

קשיים בדברי הב"י

ולכאורה יש קשיים בשתי הדרכים שהלך בהן הב"י: האפשרות שמה ש"מפרשי רבנן" מוסב על ספק התפלל היא לכאורה קשה מאוד, דהא פירוש זה נאמר אליבא דר' יוחנן, ור' יוחנן אמר את דבריו בכלליות ולא התייחס דווקא לספק התפלל¹.

ובאמת באפשרות השניה נקט הב"י שהדברים מתייחסים לוודאי התפלל. אך באפשרות זו יש לכאורה קושי אחר, דברי"ף לא מוזכרת כלל ההעמדה בכגון ששכח שהתפלל והתחיל להתפלל שוב ובאמצע תפילתו נזכר שכבר התפלל. ולכאורה קשה מאוד להעמיד את דברי הר"ף דווקא במציאות המסוימת הזאת. ומלבד זאת, הר"ף מביא את הדין של מי ששכח שכבר התפלל רק בהמשך דבריו שם כדין נוסף, וקשה לומר שדין זה זהה לחלוטין לדין שכתב בריש דבריו שאין להתפלל אדעתא דחובה, דלא היה לו לכפול דבריו ולכתוב את אותו דין פעמיים בסגנון אחר.

ביאור דברי הר"ף

ולכאורה אפשר ליישב את דברי הר"ף בפשטות, דהרי"ף לא דיבר על המקרה המסוים של המסופק אם התפלל אלא עסק בכלליות בשאלה בתורת מה האדם מתפלל את התפילה הנוספת, האם כנדבה או כחובה. ורק ניתן להשליך מדבריו על המקרה של ספק התפלל, שעקרונית אפשר להתפלל תפילה נוספת, ואין לחשוש לכך שאם הוא כבר התפלל, יוצא שהוא מתפלל תפילה מיותרת. ולכן לא שייכת טענה על הר"ף שאומר שלא להתפלל "אדעתא דחובה", דהרי"ף בעקבות ר' יוחנן לא התייחס למקרה זה של מסופק. ובאמת בספר הנר (כא ע"א ד"ה רבינו) כתב בשם רב האי שלר' יוחנן, המסופק אם יתפלל "לא הפסיד" אם התפלל מספק, "ויפה לעשות כן, אבל לחייבו לא קאמר". והדברים מתאימים למה שהתבאר בדעת הר"ף שהפסיקה כר' יוחנן אינה מהווה הכרעה המחייבת להתפלל מספק.

1. ואמנם בספר הנר (שם) נאמר בשם רב האי ש"רבנן (דילמא) [דילנא] במתיבתא" הסיקו מדברי ר' יוחנן שראוי להתפלל שנית במקרה של ספק, אך לא נאמר שהם הבינו שר' יוחנן עצמו דיבר על ספק אלא רק שהם למדו מדבריו כיצד לנהוג בספק. ואילו ברי"ף הלשון היא "דהני מילי" שפירושה העמדת דברי ר' יוחנן דווקא ביחיד ואדעתא דרשות, ואת דברי ר' יוחנן עצמו קשה להעמיד בספק.

אמנם אליבא דאמת גם אם הר"ף היה מדבר על המקרה המסוים הזה, לא היתה קשה עליו קושיית רבינו יונה. דאפשר היה לומר שעל הצד שהוא התפלל כבר, מוטל עליו לראות את התפילה כנדבה ולא כחובה. דמה שחייבוהו להתפלל מספק אינו אלא רק כדי להשלים את החיסרון אם כלפי שמיא גליא שהוא לא התפלל. אבל אם כלפי שמיא גליא שהוא כן התפלל, תפילתו היא נדבה ולא חובה (וזאת בניגוד לב"י שמבין שעצם זה שהוא יתפלל על דעת זה שחכמים חייבוהו, זה כבר איסור).

גם האהל מועד לא ראה סתירה בין חיוב להתפלל ובין היות התפילה ספק נדבה
והאהל מועד (שער התפילה ד"ב נ"ד) כתב להדיא בדעת הראב"ד והרשב"א שיש חיוב לחזור ולהתפלל ושהתפילה צריכה להיות בתורת נדבה, ולא ראה סתירה בין הדברים, וז"ל: "שחייב להתנדב ולהתפלל בתורת נדבה, אבל על דעת חובה אסור לו ליחיד להתפלל", עכ"ל. הרי שהחיוב להתפלל אינו סותר לכך שהתפילה היא בתורת נדבה.

ג. שיטת הרשב"א ושיטות ראשונים נוספים

הרשב"א בחידושו מביא את שתי הדעות ומכריע שאין חיוב
והרשב"א (ברכות כא ע"א ד"ה הא) כתב וז"ל: "הא דאמר רבי אלעזר ספק התפלל ספק לא התפלל אינו חוזר ומתפלל, פירש גאון ז"ל² אינו רשאי לחזור ולהתפלל, דדילמא כבר התפלל ואיכא משום בל תוסיף; ורבי יוחנן אמר אם רצה חוזר ומתפלל, דתפלה רחמי נינהו והלואי שיתפלל ויבקש רחמים כל היום פלו. ומיהו מתפלל ומתנה אם לא נתפלל, זו לחובתו; ואם נתפלל, תהא לנדבתו. והא דאמר ר' יהודה אמר שמואל: היה עומד בתפלה ונזכר שהתפלל, פוסק ואפילו באמצע ברכה, חייב לפסוק קאמר; דכיון שהתחיל בה בתורת חובה, אם גומרה הרי זה כמקריב שני תמידים של שחר ולא פליג רבי יוחנן בהא. והראב"ד ז"ל (כתוב שם ברכות יג ע"א) פירש דאינו חוזר ומתפלל, אינו חייב לחזור ולהתפלל קאמר, ואם רצה לחזור רשאי; ור' יוחנן אמר חוזר, כלומר חייב לחזור, דכיון דאלו רצה

2. הוא רב האי גאון (שר"ת שערי תשובה סי' נו).

להתפלל כל היום כלו בדרך תחנונים איפשר והלואי, עכשיו שנסתפק חייב לחזור. ובנזכר שהתפלל גם כן אינו חייב לפסוק קאמר, אלא אם רצה פוסק באמצע ברכה. ונראין דברי גאון ז"ל, דהא דרבי יוחנן לא אתיא שפיר לדברי הרב ז"ל. ועוד, דהא אמרינן בסמוך בההיא דרב יהודה דאמר שאם נזכר באמצע ברכה פוסק, ואיך דרב יהודה דאמר במצא צבור מתפללין שאם אין יכול לחדש בה דבר אל יתפלל אמרינן דצריכי, אלמא בחד גונא מיירי, ואם איתא דההיא קמיייתא דר"י אם רצה פוסק קאמר, הכא נמי אם אין יכול לחדש בה דבר אל יתפלל אם רצה שלא להתפלל קאמר, ומינה דיכול לחדש בה דבר חייב להתפלל, ואמאי והלא כבר התפלל. וגם הראב"ד ז"ל כתב דנראין דברי גאון ז"ל, עכ"ל. ומבואר שהכריע שאין צורך לחזור ולהתפלל, והסתמך על הלשון פוסק שנאמרה בדין מצא ציבור מתפללים, ששם בהכרח הכוונה היא שחייב להפסיק, ומזה למד הרשב"א שכן הוא גם בנידון דידן.

יש מקום לחלק בין משמעות הדין שפוסק במצא ציבור מתפללים למשמעות הדין שפוסק במסופק אם התפלל

ואולם לכאורה יש כאן שני נידונים שונים, ואין הכרח לומר שהנידון של דברי רב יהודה שפוסק היינו שיכול לפסוק תלוי בהכרח בדין שבדברי ר' יוחנן אם חייב להתפלל או רשאי להתפלל. ואפשר להבין שר' יוחנן מתיר להתפלל ולא מחייב להתפלל, ועם זאת רב יהודה שאמר פוסק התכוון שחייב להפסיק.

הכרעתו בתשובה שיש חיוב להתפלל מספק

ואכן בתשובה (ח"א סי' צא) כתב הרשב"א ז"ל: "שאלת הא דאמרינן ספק התפלל ספק לא התפלל חוזר ומתפלל³, וקאמר גאון ז"ל דדוקא בתורת נדבה. [האם] חייב להתנדב ולהתפלל, או הכל תלוי ברשותו: אם ירצה יתפלל ואם לא אל יתפלל. תשובה: צריך הוא לחזור ולהתפלל. ואין צריך לומר לדעת המפרשים דרבי אלעזר דקאמר ספק קרא קרית שמע ספק לא קרא חוזר וקורא, חייב לחזור ולקרית; ספק התפלל ספק לא התפלל, אינו חייב לחזור ולהתפלל; דכלפי שאמר

3. מלשון זו נראה שהרשב"א גרס בדברי ר' יוחנן "חוזר ומתפלל" ולא רק "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו" כפי שמופיע בגמרות שלנו. ונוסח חוזר ומתפלל מופיע גם בחידושי הרשב"א הנ"ל, וכן הוא בכל"מ, כמצוין בדק"ס (אות ח), וכן בשאלות (סי' נג; במהד' מיר' סי' נח) ובמחזור ויטרי (סי' לד; בהנד"מ ח"א עמ' לח).

בקריית שמע שחייב לחזור ולקרות משום דקריית שמע דאורייתא, אמר דבתפילה שהיא מדרבנן אינו חייב לחזור ולהתפלל הואיל ותחנונים הם, ואף על פי שהיא דרבנן ואמר רבי יוחנן ולואי שיתפלל כל היום כולו. אם כן לרבי יוחנן חייב הוא לחזור ולהתפלל. דלרבי יוחנן בתפילה כלרבי אלעזר בקריית שמע, וקיימא לן כותיה. אלא אפילו לגאון ז"ל שפירש בדרבי אלעזר ספק התפלל ספק לא התפלל אינו רשאי לחזור ולהתפלל, משום דהוה ליה בבל תוסיף ומוציא שם שמים לבטלה, ורבי יוחנן דאמר חוזר ומתפלל רשאי לחזור ולהתפלל קאמר, אפילו הכי ודאי משמע שצריך הוא לחזור ולהתפלל; דכיון שהוא רשאי, ספקו כודאו. שהרי אפילו ודאי לא התפלל אינו מחויב דאורייתא אלא מדרבנן. ואם כן כשנסתפק לו אם התפלל, הוא רשאי ואין כאן משום מוציא שם שמים לבטלה, למה לא יחזור הוא. אם אינו חוזר כל שרשאי לחזור, הרי הוא כמראה בעצמו שאינו חושש לתפילה. לפיכך צריך הוא לחזור ולהתנדב, "עכ"ל. ומבואר להדיא שהוא חייב לחזור ולהתפלל מספק. וכן כתב האהל מועד (שער התפילה ד"ב נ"ד) בשם הרשב"א.

סתירה בדברי הרשב"א וקושי ביישוב המאמר מרדכי

ולכאורה יש סתירה בין מה שכתב הרשב"א בחידושיו שאין חובה לחזור ולהתפלל למה שכתב בתשובה שיש חובה כזו. וכבר עמדו על כך הפר"ח (סי' קז ס"א ד"ה ודע) והפמ"ג (א"א סי' קז סק"א). והמאמר מרדכי (סי' קז סק"ב; ה"ד בבאה"ל סי' קז ד"ה חוזר, ויעו"ש שהסכים עמו) הבין שהרשב"א בתשובה לא התכוון שיש ממש חיוב אלא רק שאם אינו חוזר מראה עצמו שאינו חושש לתפילה, ויישב בכך את הסתירה בדברי הרשב"א. אבל לא נראה כן מעיקר דברי הרשב"א בתשובה, דעל זה בדיוק הוא נשאל, ועל זה הוא ענה להדיא: "צריך הוא לחזור" וכו'. וכל דבריו שם מורים שהצורך לחזור הוא מעיקר הדין.

ביאור שיטת הרשב"א

ונראה שאין סתירה בדברי הרשב"א. דאמנם בתחילת תשובתו הוא עונה ש"צריך הוא לחזור" וממשיך ומבאר דהיינו מעיקר הדין, ולאפוקי מהאפשרות שרק רשאי לחזור שהועלתה בשאלה. אך בהמשך דבריו הוא כותב: "ורבי יוחנן דאמר חוזר ומתפלל רשאי לחזור ולהתפלל קאמר, אפילו הכי ודאי משמע שצריך הוא לחזור ולהתפלל; דכיון שהוא רשאי, ספקו כודאו", וכן בסיום דבריו הוא מנמק להדיא: "כשנסתפק לו אם התפלל הוא רשאי, ואין כאן משום מוציא שם

שמים לבטלה, למה לא יחזור הוא. אם אינו חוזר כל שרשאי לחזור, הרי הוא כמראה בעצמו שאינו חושש לתפילה, לפיכך צריך הוא לחזור ולהתנדב". ונראה מזה שהרשות לחזור היא הסיבה לכך שיש גם חיוב גמור לחזור. ולפי זה נראה שבדבריו בחידושים הוא לא נחית למשמעות המעשית של הדברים אלא רק לפירוש בסיסי של דברי הגמרא. ולכן אף שהפירוש הבסיסי הוא שרק רשאי לחזור, בפועל הרשות הזו מטילה עליו חובה.

סתירה בדברי תלמיד רבינו יונה

ותלמיד רבינו יונה (יב ע"ב ד"ה ולפי) כתב וז"ל: "ואומר מורי הרב נר"ו: ודוקא כשיודע ודאי שהתפלל וחוזר ומתפלל בנדבה צריך לחדש דבר בתפילתו, אבל בספק התפלל ספק לא התפלל כשחוזר ומתפלל על הספק אין צריך חידוש; דכיון שצריך לחזור ולהתפלל על הספק אין לך חידוש גדול מזה. וכן פסק רש"י ז"ל בשם בה"ג, עכ"ל. ומבואר שרבינו יונה מבין שצריך לחזור ואין כאן רק הוראת רשות בלבד. ולכאורה קשה על דברי תר"י ממה שכתב לעיל מינה (שם ד"ה ספק) וז"ל: "ספק התפלל ספק לא התפלל אינו חוזר ומתפלל. אינו ר"ל שאסור לחזור ולהתפלל, דמה טעם יש שאם ירצה אדם להתפלל דרך רשות שלא יתפלל, אלא ר"ל אינה חובה עליו לחזור ולהתפלל. דיקא נמי מדאמר רבי יוחנן הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו, ובודאי דברי ר' יוחנן לא נאמרו לחובה, שלא אמר שיתפלל אדם כל היום כולו לחובה אלא לרשות, ומדחזינא דר' יוחנן איירי ברשות שמעינן דר' אלעזר נמי ברשות מיירי", עכ"ל. ולכאורה מבואר בדבריו אלה שאין חובה לחזור ולהתפלל אלא רק רשות.

ביאור שיטתו

ונראה שניתן להבין את שיטתו בשני אופנים: יש אפשרות להבין שגם הוא נקט באופן עקרוני כדעת הרשב"א, שהרשות לחזור ולהתפלל אינה מסתכמת בכך שאין איסור, אלא מביאה לכך שזה מה שנדרש לעשות. אלא שת"ר"י הבין, בניגוד לרשב"א, שאין מחלוקת כלל בין ר' אלעזר ובין ר' יוחנן, ומר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי. דר' אלעזר רק שלל את החיוב להתפלל שנית, וגם ר' יוחנן לא חייב לגמרי אלא רק התיר והמליץ להתפלל שנית. ויש אפשרות להבין שכוונת תר"י בלשון צריך היא כמו צריך לנקביו או צריך לאמו או צריכה לגופה, דהיינו שהאדם נזקק לכך. וממה שהקשה תר"י (שם ד"ה וזה) על הר"ף: "דכיון שהוא

מסופק אם התפלל אם לא התפלל היאך יתפלל אדעתא דחובה ואם בא לשאול היאך יעשה נאמר לו שהרשות בידו אם ירצה יתפלל ואם ירצה יניח, משמע יותר כאפשרות השניה, כי לפי האפשרות הראשונה סוף סוף אנחנו כן אומרים לו להתפלל, ולא אומרים לו שאם הוא רוצה אז שיניח. ונמצא אפוא שלפי תר"י אין חיוב לחזור ולהתפלל.

דברי ראשונים נוספים בשאלה אם חייב להתפלל או שרשאי

ומלשון הרמב"ם נראה שהבין שאין חיוב להתפלל מספק, דז"ל (הל' תפילה פ"י ה"ו): "מי שנסתפק לו אם התפלל או לא התפלל – אינו חוזר ומתפלל, אלא אם כן התפלל תפילה זו על דעת שהיא נדבה; שאם רצה היחיד להתפלל כל היום כולו תפילת נדבה, יתפלל", עכ"ל. ומשמע מהלשון: "אינו חוזר ומתפלל אלא אם כן התפלל וכו' שאם רצה" וכו', שהאפשרות לחזור ולהתפלל היא חלק מהמציאות של "אם רצה", דהיינו שהאדם אינו מוכרח בכך.

והרא"ה (כ' ע"ב ד"ה ספק) נקט שהמחלוקת בין ר' יוחנן לר' אלעזר היא האם רשאי להתפלל ולא אם חייב, וז"ל: "רבי אלעזר סבר דאינו דרך כבוד בתפלה דהיא צלוחת להתפלל ולחזור ולהתפלל שיבוא אדם בכל שעה לפני מלך המלכים אלא שעות שקבעו לו ושהורשה, מה שאין כן בקרית שמע דהוא שינון. ורבי יוחנן סבר כו' דביכול לחדש בה דבר רשאי לחזור להתפלל", עכ"ל. וגם בספר השולחן (לתלמיד הרשב"א; הל' תפילה ש"ד) כתב: "ואם רצה להתפלל תפלה זו על דעת שהיא נדבה, הרשות בידו כרבי יוחנן דאמר ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו, אבל אין חובה עליו לחזור ולהתפלל אפילו בדרך נדבה". וכן כתב בספר מצוות זמניות⁴ (הל' תפלה): "רבי יוחנן אמר הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו. ופירשו בזה שיש רשות לעשות זה בדרך נדבה ורשות ולא בדרך חובה, שאם יתפלל שנית [בתורת חובה] יש לחוש שעובר בבל תוסיף", עכ"ל. ואמנם מה שכתב רשות הוא בהנגדה לתפילה על דעת חובה, והיה אפשר לומר שמוטל עליו להתפלל אך לא כחובה. אך מפשטות הדברים נראה שזו רשות גמורה. לעומת זאת, מדברי התוס' (פסחים נד ע"ב ד"ה והאמר) נראה שר' יוחנן מצריך להתפלל, אלא שאין זה חיוב גמור, דכתבו וז"ל: "ר' יוחנן על הספק מחייב להתפלל, אם כן בתשעה באב דדמי לתענית ציבור בכמה דברים, ובתענית ציבור איכא תפלת נעילה, בט' באב נמי יתפלל ומשני

4. לרבינו ישראל ב"ר יוסף מטוליטולה, תלמיד הרא"ש.

התם חובה והכא רשות פי' לא לגמרי רשות אלא לאו חובה הוי אלא מצוה מיהא איכא, עכ"ל.

ר"ח פסק הלכה כר' אלעזר ולא כר' יוחנן

ורבינו חננאל פסק כר' אלעזר ולא כר' יוחנן, והובאו דבריו בראב"ה (ברכות סי' סד) וז"ל: "וקבלתי מרבנתי שהיו חכמים מוקי להך דר' יוחנן בתפלת ערבית בלבד וכו'. ותניא כוותיה דר' אלעזר (ברכות לא ע"א): יכול יתפלל אדם כל היום, כבר מפורש על ידי דניאל וזמנין תלתא. הילכך הלכתא כר' אלעזר אפילו לגביה דר' יוחנן רביה, ואפילו תפלת ערבית רשות אין להוסיף, דהא חשיב תפלת ערבית שהוא רשות בהדי חשבון תלתא, עכ"ל. ומבואר בראב"ה בשם ר"ח שאין זה ברור שר' יוחנן חולק על ר' אלעזר, ואף הבין שר' יוחנן לא התיר אלא להתפלל ערבית למרות שהיו רק שני קרבנות תמיד ביום, ולא להוסיף תפילות נוספות מלבד ערבית. ומלבד שתי ההסתייגויות הללו, ר"ח פסק כר' אלעזר מכוח הברייתא ודברי שמואל המסייעים לו. ואולם ר"ח המשיך וכתב שאף ר' אלעזר אינו חלוק על עצם המציאות של תפילת נדבה, וז"ל: "והני מילי בתפלת צבור, דתפלת צבור קיימא במקום תמידין, ולית לן רשות לאוסופי; אי נמי יחיד לחובה. אבל יחיד אי בעי לצלווי תפלת רשות קודם תפלת מנחה כעין תחנונים, לא הפסיד, שהיחיד מקריב עולת נדבה", ומבואר שיחיד יכול להתפלל נדבה, וכל הקפידא היא על תפילת ציבור או יחיד המתפלל אדעתא דחובה. ודברי ר"ח הובאו גם באר"ז (ח"א סי' צד).

ראשונים נוספים פסקו כר' אלעזר אך התירו להתפלל נדבה כשמחדש

והרוקח (סי' שכד) כתב מדנפשיה: "ספק התפלל, קיימא לן כר' אלעזר דאין חוזר ומתפלל, דתפלה דרבנן; אף על גב דאמר ר' יוחנן הלואי יתפלל אדם כל היום כולו, קיימא לן כר' יהושע בן לוי תפלות כנגד תמידין תיקנום, דתניא כוותיה: כשם שאין מוסיפין על התמידין, כך על התפלה. ושמואל נמי אמר היה עומד בתפלה ונזכר שהתפלל, פוסק אפלו באמצע ברכה. אבל אם רוצה לחדש בתפלה יתפלל. אבל בשאלתות דרב אחאי והלכות גדולות פוסק כר' יוחנן⁵, עכ"ל. וגם בדבריו מבואר שמחד גיסא פסק כר' אלעזר מכוח דברי הברייתא ודברי שמואל,

5. כנדצ"ל. לפנינו: כרב אחאי.

ומאידך גיסא התיר להתפלל נדבה כש"רוצה לחדש בתפלה". והאגור (סי' שכו) כתב בשם רבני אשכנז וצרפת שאין לאדם להתפלל נדבה ודלא כהר"ף, וגם הוא סיים וכתב שמי שיכול לחדש דבר רשאי להתפלל נדבה, אלא שהוסיף והצריך שיכיר בעצמו שיכוון מראש ועד סוף.

ד. הכרעת ההלכה

פסק השו"ע בעניין המסופק אם התפלל

ובשו"ע (סי' קז ס"א) כתב: "אם הוא מסופק אם התפלל חוזר ומתפלל, ואינו צריך לחדש שום דבר; אבל אם ברי לו שהתפלל, אינו חוזר ומתפלל בלא חידוש", עכ"ל. ולא ברור לגמרי אם השו"ע מחייב להתפלל תפילת נדבה או שרק מאפשר להתפלל בלי חידוש. אבל דבריו מטים והם כמעט מוכרחים שכוונתו לפסוק שהוא חייב לחזור ולהתפלל, דאחרת היה לו לומר רשאי לחזור ולהתפלל וכו'. ומפשטות לשונו שכתב "חוזר" נראה שיש צורך לחזור. ויש הבדל בין סגנון הגמרא לסגנון השו"ע, דבגמרא אמרו "אינו חוזר ומתפלל" וניתן להבין זאת כשליה של החיוב לחזור או כשליה של האפשרות לחזור, אך השו"ע כתב "חוזר ומתפלל" וקשה לומר שהוא בא רק להשמיע את האפשרות לחזור בלי להצריך זאת. ועוד, דאם הוא רק בא להתיר להתפלל נדבה, היה לו להתיר גם אם ודאי התפלל, ואין זה קשור לכך שמסופק אם התפלל. ואם כוונתו היתה לפסוק שיש רשות לחזור ולהתפלל ספק נדבה, היה לו אפילו לומר שאינו חוזר ומתפלל אלא אם כן יתפלל אותה כנדבה. ואכן כך הבינוהו האחרונים. ויעוין במשנ"ב (שם סק"ב) שכתב "ואע"פ שכל ספק מדברי סופרים להקל, מכל מקום הכא חוזר ומתפלל מפני שהלואי וכו', דאין לך חידוש גדול מזה שיצא ידי ספקו", עכ"ל. ורואים שכך הוא יוצא מידי ספקו. וזו באמת ההבנה הבסיסית של הראשונים שהבינו שאין צורך לחדש בתפילה כזאת שהוא בא לצאת בה ידי ספקו. ובפשטות אם לא יצא ידי ספקו, יישאר עליו החיוב שבספק.

הלכה למעשה

ולכאורה היה מקום לצדד באפשרות שר' יוחנן מחייב לחזור ולהתפלל כשמסופק אם התפלל, דלכאורה לא מסתבר לומר שר' אלעזר אוסר להתפלל

נדבה. ויותר נראה שהוא רק פוטר מהחיוב להתפלל תפילה שהיא ספק נדבה. ומכיון שההבנה הפשוטה והרווחת בראשונים היא שר' יוחנן חלוק על ר' אלעזר, מסתבר אפוא שר' יוחנן מחייב להתפלל נדבה. אולם אין בזה הכרע, דהא ייתכן שכאן הוא המקור לחידוש שיש אפשרות להתפלל תפילת נדבה, ועל זה גופא יש מחלוקת אם אכן יש אפשרות כזאת. ובאמת אין מקור אחר ברור שמתייחס להדיא לכך שאפשר להתפלל נדבה. וניתן להבין שר' אלעזר חולק על עצם האפשרות הזאת, דתפילות כנגד תמיד דייקא תיקנום (ברכות כו ע"ב), ובמקדש אי אפשר להוסיף קרבן לשם תמיד מלבד שני הכבשים הקבועים הקרבים מדי יום. ור' אלעזר נקט שכשם שאי אפשר להקריב תמידי נדבה, כך אי אפשר להתפלל נדבה. ועל זה חלק ר' יוחנן והתיר להתפלל נדבה, והעמיד את האיסור ואת הדימוי למוסיף תמידין רק במתפלל לשם חובה, וכמו שהסביר הר"ף הנ"ל (עמ' שנג). והשתא דאתינן להכי, נמצא שאין הכרע לחייב לחזור ולהתפלל תפילה שהיא ספק נדבה כדי לצאת ידי חובת התפילה ללא ספק. אמנם למעשה ראוי לחזור ולהתפלל, אף שאין חובה לעשות זאת, וכמו שכתב הרשב"א שאם יש רשות לחזור ולהתפלל, ממילא ראוי לעשות כן. וכך הכריע גם השו"ע.

ואולם הכרעה זו נכונה רק בנוגע לספק על כל התפילה, אך כשאדם מסופק אם טעה בתפילה והוא נמצא בתוך התפילה, בזה יש חשש ברכה לבטלה אם יחזור על ברכות שכבר בירך כדי לצאת מידי ספק. וכגון שמסופק אם אמר יעלה ויבוא בראש חודש ונמצא בברכת שים שלום, שאם יחזור יש חשש שיהפוך בכך את ברכות רצה ומודים לברכה לבטלה. ואין זה דומה לחזרה על כל התפילה, שבה אין פגיעה בתפילה הקודמת, דכאן יש עצירה של התפילה בשביל להשלים את הספק, ויש לחשוש שיוצא שכרו בהפסדו. ולכן במקרה של אדם שמסופק תוך כדי תפילה, יוצא שאין סיבה ברורה לאפוקי ממה שהוצע לעיל (עמ' שגא), להמשיך ולהתפלל משום ספק ספיקא: שמא התפלל כהלכה ולא טעה, ואת"ל שטעה, שמא אינו נחשב שמברך ברכות לבטלה כשממשיך להתפלל, אף שאינו יוצא ידי חובת תפילה. וכפי שהתבאר לעיל, יש לצרף לכך גם את השיטה הסבורה שאין איסור לברך בספק ברכות. ולכן יש להכריע כאפשרות זו.

וכל זה כשישנו ספק שמא טעה בטעות שוודאי מעכבת, וקל וחומר שאם הטעות היא רק ספק מעכבת, יכול בשופי להמשיך בתפילתו. ולכן המסופק אם אמר בעשרת ימי תשובה מלך אוהב צדקה ומשפט או המלך המשפט רשאי להמשיך בשופי, דבזה יש ספק ספיקא: ספק אמר המלך המשפט, ואת"ל שלא אמר, ספק אם הדבר מעכב. דאמנם לדעת הא"ז (הל' ק"ש סי' כט) ורבינו ירוחם (נ"ו

ח"ג, ג' ע"א) והאבודרהם (תפילת שמונה עשרה ד"ה החמישי) הדבר מעכב⁶, וכן פסק השו"ע (סי' תקפב ס"א); אך לדעת רב האי גאון (תשוה"ג שערי תשובה סי' פב) אין הדבר מעכב, וחוזר רק אם לא עקר רגליו. ולדעת הרז"ה (ברכות ו' ע"ב) אף אם לא עקר רגליו אינו צריך לחזור, וכן פסק הרמ"א (סי' קיח ס"א). וגם בזה קיים ספק ספיקא כנגד החשש מברכה לבטלה: שמא התפלל כדן, ואף אם תמצא לומר שלא התפלל כדן, שמא אין ברכה לבטלה כשממשיך ומברך. ולפי האמור, אפילו אם ודאי שכח להזכיר המלך המשפט, יכול להמשיך הלאה מספק, ובפרט אם אמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" וכנוסח המקובל בימינו לימות השנה (ודלא כנוסח "האל המשפט" או "אוהב צדקה ומשפט" ללא מלך שנזכרו בראשונים), שבזה מצטרפת דעת רבינו יונה שיצא ידי חובה.

אם מברך בכינוי בכוונה לשבח את ה', אין חשש לברכה לבטלה

וקיימת אפשרות נוספת למי שמסופק ונמצא באמצע התפילה: לחזור למקום שעד אליו ודאי בירך כהוגן ומשם ואילך לברך את כל הברכות המסופקות בכינוי, ולכוון שאם הוא פטור מהן הרי הוא אומר אותן כשבח בעלמא ולא כברכה. וכפי שהתבאר במקום אחר (ט"ח ברכות ח"א סי' ז), כשאומר ברכה בכינוי בכוונה לשבח את ה' ולא לזלזול, אין בזה איסור ברכה לבטלה.

6. גם הר"ף (ו' ע"ב-ז' ע"א) וראשונים נוספים כתבו שהזכרת המלך המשפט מעכבת, אך הם התייחסו למי שאמר "האל המשפט", ולפי תר"י (ז' ע"א ד"ה מיהו) בשם רבו יש לחלק בין מי שאמר האל המשפט למי שאמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" כנהוג בימינו. וברמב"ם הדבר תלוי בחילופי נוסחאות בין כתבי היד (הל' תפילה פ"ב הל"ח ופ"י הל"ג ובסדר התפילה), ולפי רוב כתבי היד הנוסח בימות השנה הוא "ברוך אתה ה' אוהב צדקה ומשפט" בלי המילה מלך, וכן כתב הרמב"ם בתשובה (סי' קפב), וכן הנוסח בתשובת הר"י מיגאש (סי' קפב), ולפי זה אין הוכחה שגם האומר "מלך אוהב צדקה ומשפט" לא יצא ידי חובה.